

Syftet med min essä är att påtala det betänkliga i synen på uppmärksamheten som ett enhetligt fenomen där den avsiktligt fokuserade uppmärksamheten fungerar som en slags måttstock, vilket inte bara gör oss glömska för den mångfald av olika roller som uppmärksamheten har i våra liv, utan också tenderar att åsidosätta frågan om dess etiska dimension. Jag gör inget anspråk på att ge någon överblick av problemfältet, utan försöker komma på det klara med mina egna slintpunkter för att finna vägen ut ur en ensidig bild, och hoppas att ni gör mig uppmärksam på mina tankebrister.

UPPMÄRKSAMHET, GENSVAR OCH ANSVAR

Till frågan om uppmärksamhetens roller i våra liv

Göran Torrkulla

Man bör oftare undersöka det som människorna för det mesta glömmar bort, det som de inte märker och det som betraktas som så välkänt att det inte anses värt en undersökning. *Georg Christoph Lichtenberg*

Det är svårt att hitta början. Eller snarare: Det är svårt att börja från början. Och att inte försöka gå längre tillbaka. *Ludwig Wittgenstein*

Här stöter vi på en märklig och karaktäristisk företeelse i filosofiska undersökningar. Svårigheten – skulle jag kunna säga – är inte att hitta lösningen, utan att erkänna något som lösning, som ser ut som om det vore ett förstadium till den. “Vi har redan sagt allt. – Inte något dom följer ur det, utan just *detta* är lösningen!” Jag tror att det sammanhänger med att vi mot all rätt förväntar oss en förklaring; medan en beskrivning utgör lösningen av problemet, om vi inordnar den på rätt sätt i vår betraktelse. Om vi dröjer kvar vid den, inte försöker nå utöver den. Svårigheten är här: att göra halt. *Ludwig Wittgenstein*

Förundran som en spontan gensvarsberedskap

Hos Platon heter det i dialogen *Theaitetos* – en diskussion om kunskapens natur och villkor – att ”det är förundran som är början till all filosofi”. Idén att vår spontana förundran ligger till grund för allt mänskligt kunskapssökande är ett bestående arv i vår tanketradition, Grundtanken är att ifall vår förmåga till förundran saknades, så skulle den strävan till klarsyn som bär upp en filosofisk undersökning också saknas. Vår förundran kan sålunda ses som ett uttryck för att vi står villrådiga inför det ena eller det andra, och inte vet hur eller i vilken riktning vi skall söka ett svar, och att själva reaktionen – med Wittgensteins välkända formulering – ”har formen: ’Jag hittar inte vägen.’” Traderingen av idén om att det mänskliga tänkandet har sitt ursprung i förundran har dock inom vår tanketradition ensidigt hållit sig till

ett kunskapsteoretiskt perspektiv. Ur detta perspektiv har vår spontana förundran i form av en oartikulerad förvåning eller nyfikenhet betraktats som en första primitiv form av kunskapssökande varigenom vi överhuvudtaget börjar formulera frågor om hur det ”egentligen” förhåller sig med det som väckt vår förundran. Förundran har sålunda förknippats med okunskap, som genom inhämtandet av behövliga kunskaper kan undanröjas och få vår förundran att upphöra. Den djuprotade tendensen att betrakta uppmärksamhet och ouppmärksamhet som varandras motsatser på samma nivå, har medfört en reducering av den kvalitativa skillnaden till en gradskillnad inom ett och samma kontinuum. Härigenom har den avsiktligt och skarpt målinriktade eller fokuserat kontrollerade uppmärksamheten kommit att betraktas som en paradigmatiske form, och som sådan en måttstock för förmåga (eller rent av en mekanism) att selektivt fokusera på uppmärksamhetsfältets olika objekt. Härmed sammanhänger också tendensen att betrakta sådant som osökt eller oförväntat – det vill säga utom vår kontroll – tränger sig på, som en distraherande påverkan som får oss att tappa koncentrationen. Jag vill därför genast understryka vikten av att ta fasta på Ludwig Wittgensteins anmärkning i *Zettel* om att den levande eller vakna uppmärksamheten “består i beredskapen att följa minsta rörelse som kan tänkas visa sig”.

Den mer eller mindre skarpa gränsdragningen mellan att någonting drar till sig/tränger sig på vår uppmärksamhet och en avsiktligt riktad uppmärksamhet (inom psykologin distinktionen mellan en stimulusstyrd och målstyrd, passiv och aktiv eller ofrivillig och frivillig uppmärksamhet), kan få oss att bortse från att en fokuserat noggrann granskning inte måste låta oss bli på det klara med vad det är vi har framför oss när vi stöter på någonting okänt. En överbetoning av den självmant fokuserade uppmärksamheten kan också förleda oss att bortse från att uppmärksamheten allt efter sammanhang uppvisar en växlande mångfald av mer eller mindre särpräglade former och roller som inte är återförbara på en enhetlig förmåga eller funktion. Likaså kan den ensidiga betoningen göra oss glömska för det faktum att vi medvetet kan låta vår uppmärksamhet vägledas av någon annan, eller att andras annorlunda förhållningssätt och reaktioner kan göra oss uppmärksamma på sådant som vi inte på egen hand skulle ha lagt märke till. Inte heller tar man upp frågan om att det också kan vara viktigt att lägga märke till sådant som osökt väcker vår uppmärksamhet, eller att även misstag kan leda till att vi upptäcker någonting som öppnar nya möjligheter. Tilläggas bör att frågan om uppmärksamhetens etiska dimension ofta inskränks till att endast gälla handlingar som styrs av en avsiktligt riktad uppmärksamhet, medan frågan om i vilken anda vi styr vår uppmärksamhet vanligen förbigås, liksom också frågan om ansvaret för vad vi gör av det som

oväntat väcker vår uppmärksamhet. (Tillspetsat kunde man säga att när tjuven tar tillfället i akt så visar han en hög grad av fokuserad uppmärksamhet.)

Den mänskliga tillvaron har inte en på förhand färdigt given gestalt. Detta gör oss till såväl sökande och frågande, som skapande och verksamma varelser. Den mening vi som enskilda individer ser i det vi tänker, säger och gör, formas dagligen inom ramen för de möjligheter som den konkreta livsvärldens komplexa helhet tillhandahåller, vilket innebär att de frågor vi ställer, och de svar vi ger, är lika skiftande som de olika livssammanhang där de ställs och besvaras. Om och om igen ställer oss förändrade omständigheter inför uppgiften att ta ställning till nya frågor och problem, vilket samtidigt ställer oss inför olika möjligheter till gott och ont – en uppgift som därför kan innefatta ett moraliskt ställningstagande. Frågan om hur de hinder och svårigheter som vi stöter borde lösas, kan sålunda inte fastslås på förhand och inte heller på ett ensartat sätt eller en gång för alla.

Att i sokratisk anda se den filosofiska verksamheten som en strävan att klarlägga de skiftande och ofta mångbottnade frågor som vår förundran väcker, innebär att se den som uttryck för ett existentiellt gensvar som visar att livet och världen berör oss. En sådan strävan hör inte enbart hör hemma inom den akademiska eller institutionella filosofin, utan förekommer överallt där någon på allvar tar sig an att försöka komma på det klara med den mänskliga tillvarons olika spörsmål och angelägenheter. I den meningen är en strävan till förståelse eller klarsyn en uppgift för alla och envar, som också kunde karaktäriseras som konsten att fråga sig fram – en frågekonst inriktad på att granska såväl våra egna förutfattade meningar som de till synes självklara uppfattningar och antaganden som vi delar med vår samtid, i syfte att försöka undanröja sådant som försvårar eller hindrar oss från att få syn på de uppgifter eller krav som olika situationer och omständigheter ställer oss inför. Även om förundran ofta(st) tar sig uttryck i en fråga, är det skäl att beakta att allt som har frågans form inte måste vara förbundna med en förväntan om ett svar i termer av ett vetande om något, utan lika väl kan vara ett uttryck för en existentiell hållning som ytterst kan vara ett uttryck för insikten att inga förklaringar är slutgiltiga och uttömmande. I motsats till den lika vanliga som missvisande föreställningen att det är lättare att fråga än att svara, ligger tyngdpunkten hos en filosofisk undersökning vid klarläggandet av själva frågan, eftersom vi inte kan förstå ett svar utan att förstå frågan, men också för att arten av frågeställning bestämmer den riktning i vilken vi söker ett svar eller en lösning. Frågandets svårighet sammanhänger med att det som ett första steg i klarläggandet gäller att medvetet vidkänna vår ovisshet eller okunskap.

Begreppet förundran omfattar ett brett betydelsefält allt efter de olika former och sammanhang där vår förundran ger sig tillkänna. Som ovan nämndes förknippas förundran vanligen med förvåning, nyfikenhet eller vetgirighet, med betoningen lagd vid dess kunskapsbefrämjande verkan. Sådant som drabbar oss med en sådan styrka att vi blir chockerade, förskräckta, förtvivlade eller på annat sätt blir bringar oss ur fattningen, betraktas däremot enbart som hinder för ett hinder för ett klarläggande. Istället får de skenbart neutrala orden förvirring och vilsenhet karaktäriser det tillstånd som leder in oss på kunskapens väg. Låt oss därför se närmare på denna vilsenhet och vad den kan medföra. Tänk till exempel på att i bärskogen stöta på en orm och snarare bli skräckslagen än att se efter om det är en huggorm eller en snok, eller hur vi reagerar när vi rätar på ryggen och märker att vi har gått vilse på grund av att vår uppmärksamhet har varit riktad på bärbestånden och drabbas av panik. Ett mindre dramatiskt exempel av liknande art är att vid uppvaknandet i ett främmande hotellrum inte omedelbart vet var vi befinner oss. Vi blickar oss yrvaket omkring, men detaljerna binds inte samman utan förblir mer eller mindre stumma – vi vet inte vad vi skall ta fasta på i det vi ser, hur tydligt alla detaljer än framträder. Vi kan med andra ord ingenting göra av det vi ser för att vi i uppvaknandets ögonblick saknar ett sammanhang för det vi varseblir. Upplevelsen av det "svävande" tillståndet att befinna sig i ett förbryllande ingenstans, upplöser sig dock så snart vi erinrar oss att vi inte är hemma, och rummet faller så att säga på plats och antar formen av det rum vi lade oss i kvällen innan. (Lika väl som man kunde säga att vi inte vet var vi är, kunde man säga att vi inte vet vad vi ser, och följaktligen att vi inte kan "orientera" oss med hjälp av det vi har för ögonen.) Återanknytningen som låter rummet ta gestalt som en bestämd plats sker inte genom en viljeakt, utan just genom att sammanhanget klarnar på ett sätt som låter oss få fäste i tingen omkring oss. Att inte veta var vi är, det vill säga att inte känna igen det rum vi befinner oss i, ger inte heller något utrymme för att tala om att vi förhåller oss till rummet på ett nytt eller annorlunda sätt. Vid eftertanke kan en sådan erfarenhet kanske göra oss uppmärksamma på att det alltid finns mera och annat att se än det vi vill se, tror oss se, eller anser vara möjligt att se, och att det följaktligen är skäl att inte på förhand slå fast det "förbisedda" som en given domän eller ett bestämt område. Poängen med de ovan anförda exemplen att å ena sidan lyfta fram att svårigheten i att hitta ett "fotfäste" som skulle låta oss finna vägen ut ur en vilsenhet som får blicken att oroligt undrande irra omkring – med Wittgensteins träffande formulering i *Om visshet* – består i "att hitta början. Eller snarare: Det är svårt att börja från början. Och inte försöka gå längre tillbaka.", och å andra sidan att också påtala den riktade uppmärksamhetens eller intentionalitetens gränser i den meningen att också vilja, val och beslut kan komma tillkorta. Men denna vilsenhet kan också handla om att

språkets uttrycksformer “hindrar oss på mångahanda sätt från att se att det handlar om vanliga ting, i och med att de skickar oss på jakt efter chimärer” (Wittgenstein: FU: I, § 94).

Hur vi än tänker oss att ett spädbarn upplever världen, är det obestridligt att det föds till en värld som det inte känner till, liksom också att dess första värld är en människovärld, det vill säga att det inte på egen hand konfronteras med en stum värld, utan genast tas omhand av sina föräldrar och andra medmänniskor. Steg för steg införlivas barnet i de mellanmännsliga relationer, verksamheter och föreställningar som karaktäriserar samhällsgemenskapen ifråga. Redan innan det lärt sig tala står det genom sina spontana gensvar i en dialogisk relation till sin omgivning. Barnets uppmärksamhet visar sig med andra ord i dess spontana gensvar på sin omgivning. Man kunde här tala om en ursprunglig spontan förundran eller ett urfenomen, som an efter utvecklas till ett artikulerat förhållningssätt som ingalunda innebär att vilja, val och beslut helt och hållet träder i spontanitetens ställe. När vi till exempel möter grannen på gården och hälsar innebär detta inte att vi handlar i enlighet med en bestämd avsikt, och ifall vi stannar upp och inleder ett samtal förutsätter detta inte att vi gör det i ett visst syfte. Själva tanken att vi aldrig skulle tänka, säga eller göra någonting som inte hänför sig till en bestämd avsikt, eller att vi alltid skulle handla i enlighet med bestämda konventioner eller givna beteendemönster förefaller kuslig, ja, rent av obegriplig.

Det ligger visserligen nära tillhands att ställa förundran i kontrast till våra vardagliga erfarenheter av varandra och omvärlden, och snarare förbinda den med det ovanliga, storslagna, främmande, avlägsna eller okända, medan det lilla, vanliga, närliggande eller bekanta i vardagen ofta lämnar oss oberörda. En sådan invandhetens glömska för det som ligger inför ögonen på oss, hindrar oss från att uppmärksamma den rika mångfald av företeelser som mer eller mindre oförmärkta förekommer mitt i den vardag där våra liv i själva verket äger rum. För att träda i en levande beröring med det i vardagen förbisedda eller osedda måste vi inte bara ge oss tid att granska våra egna attityder, utan också på allvar beakta att vi alltid har något att lära oss av andras annorlunda reaktioner och förhållningssätt. Att ta vår utgångspunkt i den levda och föränderliga vardagen ger oss visserligen inte någon problemfri förståelse, men genom att förankra frågan om uppmärksamhetens roll(er) i olika enskilda livssituationer och människolivets gemensamma villkor, och från fall till fall ompröva frågan om dess innebörd, kan vi motverka frestelsens att ensidigt reducera uppmärksamheten till ett enhetligt fenomen. Utmaningen består härvid i att utan att rygga tillbaka efter bästa förmåga gå i närkamp med de olika svårigheter som detta ställer oss inför.

En exkurs om den traditionella sinneshierarkin

I

vår tanketradition har synsinnet traditionellt tillskrivits en privilegierad kunskapsteoretisk status, vilket sammanhänger med ett abstrakt förnuftsbegrepp som haft en hegemonisk ställning inom vår tanketradition. I den traditionella sinneshierarkin där människans sinnen rangordnats enligt deras tillskrivna förmåga och tillförlitlighet att förmedla teoretisk kunskap, kommer som bekant synsinnet först, följt av hörseln, vilka båda i egenskap av så kallade fjärrsinnen betraktas som "kunskapsorgan". Känsel, smak och lukt i egenskap av så kallade närsinnen – alltså intimt bundna till det kroppsliga, konkreta och vardagliga (och som för luktsinnets del rent av förknippats med det djuriska) – har däremot inte betraktats som tillförlitliga källor till teoretisk kunskap, och har liksom vardagstänkandets nedärvda föreställningar tillskrivits en lägre status, eller också betraktats som kunskapsmässigt ovidkommande. Med målsättningen att samordna varje enskilt sinne med det särskilda objekt eller område som det "väsensmässigt" anses höra samman med, beskrivs seendet följaktligen som en distanserad observation av mer eller mindre isolerade objekt i omvärlden. Det bör genast framhållas att även om vi talar om olika sinnen och respektive sinnesorgan, så är det skäl att komma ihåg att hela kroppen (eller snarare hela människan) är involverad i det vi gör, även om tyngdpunkten i ett bestämt sammanhang är lagd vid den ena eller andra sinnesförmågan eller färdigheten. Våra sinnen och respektive sinnesorgan kan därför inte reduceras till "blotta" verktyg med vissa bestämda funktioner som vi målmedvetet gör bruk av, utan vi borde kanske hellre tala om olika kulturellt utformade och komplext samverkande mänskliga förmågor och färdigheter som låter oss träda i beröring med och lära känna både oss själva, varandra och vår livsvärld. Den kunskapsteoretiska förrang som tillskrivs synsinnet tenderar sålunda fortfarande att stympa vår förståelse för de olika sätt genom vilka våra känsliga sinnen och sårbara kropp står i en ständig beröring med det som sker i och omkring oss. Det har visserligen gått mer än ett halvsekel sedan Susan Sontag i essän "Mot tolkning" påtalade att "vi måste återerövra våra sinnen", och "lära oss att använda syn, hörsel och känsel bättre", men uppmaningen äger alltså sin giltighet, eftersom vi alla är betjänta av att i görligaste mån ta fasta på vår mångsinnade kroppslighets spontana uppmärksamhet just sådan den kommer till uttryck i vår vardagliga livsvärld. Som konstitutiva livsytringar visar våra spontana reaktioner var vi som enskilda individer i själva verket står i en given situation – något som vi själva kan vara blinda för eller ovilliga att tillstå, även om det för andra kan vara uppenbart. Härvid vill jag understryka att vår moraliska känslighet är förbunden med vår livsvärlds-inbäddade sinnliga känslighet eller mottaglighet, och sålunda förbunden med vad vi

uppmärksammar i vår livsföring och vem vi härigenom blir och vad vi gör av den värld vi lever i.

Den vardagliga uppmärksamhetens oförutsägbart skiftande roller

Jag stod inne på tågstationen fullt upptagen med att på informationstavlan kontrollera avgångstid och spår, när jag bakom mig plötsligt hörde någon ropa mitt namn. Jag vände mig snabbt om, och min sökande blick möttes av ett leende och bekant ansikte. Medan min uppmärksamhet var riktad mot informationstavlan, var allt det som samtidigt pågick omkring mig var för stunden reducerat till en oartikulerad bakgrund. Ropet fick mig att rikta min uppmärksamhet från det jag höll på med åt ett annat håll, och när jag vände mig om öppnades ett nytt uppmärksamhetsfält, där min sökande blick upptäckte det bekanta ansiktet. Jag kunde ha hört att det bakom mig ropades på någon med ett annat namn utan att avbryta granskandet av informationstavlan eftersom ropet inte gällde mig, vilket visar att den fokuserade uppmärksamheten inte så att säga är låst vid sitt objekt utan har en dynamisk karaktär. Och även om jag genast som jag vände mig om skulle ha märkt att ropet gällde en annan människa med samma namn och att jag i den meningen misstagit mig, så visar detta att uppmärksamheten inte bara består i en viljestyrd fokuseringen, utan också i en gensvarsberedskap på sådant som på ett eller annat sätt oförmodat påkallar min uppmärksamhet. Att reagera på ett varningsrop som vill rikta vår uppmärksamhet på någonting som vi inte lagt märke till, är ett talande exempel på en sådan gensvarsberedskap. Att reagera på varningsropet innebär inte en avledande störning som får oss tappa koncentrationen, eftersom det i den givna situationen riktar vår uppmärksamhet mot någonting som är viktigt att ta i beaktande. Detta visar att uppmärksamheten har en dynamisk karaktär som inte handlar om en övergång från ouppmärksamhet till uppmärksamhet (utom när vi kvicknar till efter att ha svimmat eller vaknar upp ur sömnen), utan snarare om övergången från en uppmärksamhetsform till en annan, där skillnaden är kvalitativ och sålunda inte låter sig beskrivas kvantitativ i graden av uppmärksamhet. Det handlar med andra ord om en dynamisk växelverkan mellan det vi avsiktligt riktar vår uppmärksamhet på och det som oavsiktligt och oväntat drar till sig vår uppmärksamhet, där skiftet av fokus öppnar ett nytt meningssammanhang. Vi är visserligen alla bekanta med att någonting plötsligt avleder vår uppmärksamhet och får oss att tappa koncentrationen på det vi för tillfället håller på med, vilket i vissa sammanhang är störande och rent av kan få skadliga följder. Men vi kan också välkomna ett avbrott och till exempel ta en paus, för att sedan återgå till det vi höll på med. I den meningen hör övergången från en form av uppmärksamhet till den annan – liksom deras dynamiska växelverkan – till livets

vardag, liksom också att vi ständigt är utsatta för att någonting oförutsett kan dra till sig vår uppmärksamhet. Det är också viktigt att komma ihåg att enskilda individer i lika hög grad kan vara uppmärksamma även om de inte lägger märke till samma saker, och att skillnaden mellan dem sålunda inte består i att den ena är uppmärksam och att den andra är ouppmärksam, utan i att de har olika uppfattningar om vad som är angeläget och vad som är ovidkommande, vilket ytterst kan innebära en oenighet om själva situationen och vad som kunde betraktas som möjliga alternativ.

Uppmärksamhetens brokiga mångfald av olika former

Det är visserligen lätt att finna exempel där vi självmant riktar och för en kort stund eller en längre tid håller kvar uppmärksamheten på det ena eller andra, som när vi söker efter någonting vi förlagt, kontrollerar att vi har börs och nycklar med oss, ser till att vi kommer i tid till ett avtalat möte eller håller ett vaksamt öga på trafiken när vi kör, där uppmärksammandet är ett (mellan)led i utförandet av en annan uppgift eller målsättning. Men det är inte heller svårt att finna andra slags exempel, som att engagerat följa med en fotbollsmatch, försjunka i betraktandet av ett konstverk eller att under en promenad stanna upp och beundra landskapet, där det vi ägnar vår uppmärksamhet åt inte utgör ett led i någon annan uppgift eller verksamhet, och inte heller låter sig återföras vare sig på en bestämd förmåga eller en entydig funktion. Exempel av ett annat slag såsom att vi aktar oss för att bränna fingrarna när vi tar ut någonting ur ugnen men också uppmanar andra som befinner sig i närheten att vara försiktiga, att vi ser oss för när vi plockar upp skärvorna efter en sönderslagen fönsterruta, att vi handskas varsamt med en vass kniv eller nogsamt avhåller oss från att komma i kontakt med giftiga ämnen – där det handlar om att lägga märke till någonting som vi vill undvika – visar att uppmärksamhetens olika former inte bildar ett kontinuum med härledbara övergångar från den ena formen till den andra, utan allt efter sammanhang kvalitativt skiljer sig från varandra såväl till sin innebörd som till sina roller.

I detta sammanhang är det skäl att komma ihåg att undvikandet inom ramen för vårt mellanmänskliga samröre med varandra också kan ha en helt annan roll och innebörd. I sin bok *Postmodern Etik* påtalar Zygmunt Bauman förekomsten av det man kunde kalla en förtäckt form av uppmärksamhet varigenom vi i själva verket försöker undvika att komma i direkt kontakt med varandra. I anslutning till Martin Bubers distinktion mellan *Begegnung* (möte) och *Vergegnung* (en neologism som på svenska kanske kunde kallas »omöte«), talar han om ett samröre som försöker ge sken av "möteslöshet" i syfte att hålla den andre på avstånd

och sålunda markera att hen inte hör till “oss” utan till “dem”. En sådan “möteslöshet” kunde också beskrivas som ett avståndstagande från att träda i beröring med varandra på ett sådant sätt att ett personligt möte kunde uppstå. Men det finns också andra former av “undvikande” som till exempel att polisen i sitt skuggningsarbete vill undvika att bli upptäckt av den som skuggas, men man kan också till exempel av blygsel eller rädsla vilja undvika att dra uppmärksamheten till sig, liksom av ett eller annat skäl rent av gömma sig. En delvis besläktad form av “döljande” kan vi också finna i samband med det man kunde kalla strategisk uppmärksamhet, som till exempel att trollkonstnären manipulerar vår spontana följsamhet för att avleda vår uppmärksamhet från det han i själva verket gör för att sedan strax utnyttja det vi inte lagt märke till, vilket sedan låter honom presentera den dolda manipuleringen som en överraskning för oss. En sådan strategisk uppmärksamhet visar sig också i fotbollsspelet där man genom att avleda motståndarens uppmärksamhet kan dribbla sig förbi och kanske får en målchans. Men tänk också på den hur den kommersialiserade mediala medvetandeindustrin med olika medel tävlar om att fånga vår uppmärksamhet och omformar våra synsätt och beteendemönster, eller på spänningar och konflikter mellan olika krav i den vardagliga livsföringen, vilka i olika avseenden – och ibland samtidigt – pockar på vår uppmärksamhet, omständigheter som kan medföra en uppmärksamhetsförbistring som gör oss osäkra eller förvirrade, och blockerar den spontana gensvarsberedskap eller mottaglighet som skulle låta oss få syn på de möjligheter och krav som en viss konkret situation ställer oss inför.

Men det finns också förstådda eller falska former uppmärksamhet, som till exempel genom smicker, skenbar omsorg eller lögn går andra bakom ryggen, för att oförmärkt driva sin egen sak, vilket anmäler frågan om skillnaden mellan en äkta och en oäkta uppmärksamhet. I detta sammanhang tycks det mig viktigt att understryka att motsatsen till en äkta eller levande uppmärksamhet inte är ouppmärksamhet, utan att vi förblir likgiltiga. För den likgiltiga blicken ter sig tingen ovidkommande eller intetsägande, som om de inte skulle existera annat än just som något vi inte vill eller orkar bry oss om. Därmed inte sagt att likgiltigheten tillhandahåller en nollställd utgångspunkt, mot vilken vi kunde avgöra graden av uppmärksamhet. Tvärtom torde ingen vara så likgiltig att hen inte skulle beröras av någonting alls, och sålunda har likgiltigheten en i grunden tvetydig karaktär i den meningen att själva undvikandet att beröras visar att vi i själva verket inte är helt och hållet oberörda. Likgiltigheten kunde kanske i fall där den uppträder i samband med kallsinne eller grymhet beskrivas som ett negativt eller inverterat intresse, som inte bör förväxlas med ointresse i vanlig mening. Men eftersom likgiltigheten kan dölja sig bakom en mask av skenbar uppmärksamhet, kan det vara svårt att skilja på en falsk och en äkta uppmärksamhet – i synnerhet som vi i vissa situationer

av till exempel blyghet eller rädsla kan känna oss osäkra och inte vågar visa våra reaktioner på något som vi i själva verket lagt märke till och finner viktigt. Den radikala skillnaden mellan en äkta och en falsk form av uppmärksamhet består i att den förra formen kan vidgas och fördjupas, medan ett genomskådande av den senare formen innebär att själva situationen liksom relationen helt och hållet blir en annan.

I våra dagliga verksamheter och därmed förbundna vanor och levnadsmönster finner vi oss vanligen så hemvant tillrätta, att vi lätt bortser från – eller snarare helt enkelt inte behöver beakta – andra möjliga tillvägagångssätt. Men våra hemmastadda och följsamma vanor som fullgör sina praktiska uppgifter kan också genom själva upprepningen förvandlas till en avtrubbande rutinmässighet, som låser vår uppmärksamhet i en invandhet som ibland kan spela oss tillfälliga spratt, som till exempel att vi i ett oväntat sammanhang inte känner igen en bekant, eller att våra förväntningar så att säga tar oss i bakhåll när vi på perrongen i en främmande människa ser den vi väntar på, liksom också när vi betraktar ett nog så bekant föremål ur ett ovanligt perspektiv och inte genast känner igen det. Man kunde kanske här tala om en invandhetens snävsynthet, som gör oss benägna att ta för givet att det inte finns någonting nytt, eller åtminstone ingenting viktig, att upptäcka i det som vi ständigt har inför ögonen.

Men

samtidigt finns det skäl att komma ihåg att ett kunnigt utövande av en verksamhet – till skillnad från nybörjaren som hakar upp sig på eller glömmer bort enskilda moment i utförandet – innebär att vi inte hela tiden behöver tänka efter hur vi skall gå tillväga, utan istället låter oss med en genom övning förvärvad spontanitet smidigt följa upp situationens krav på ett sätt som rent av kan ge uppmärksamheten ett friare spelrum. Sålunda kan handlingar som utförs med vanans förvärvade spontanitet inte reduceras till en slags avart av fullt avsiktliga och målinriktade handlingar. I den meningen står en rörligt följsam eller vaken uppmärksamhet i en produktiv växelverkan med vana och minne, vilket gör oss mottagliga för nya krav som oväntade eller förändrade omständigheter ställer oss inför. Utan att gå in på relationen mellan minne och uppmärksamhet vill jag i förbigående nämna att vårt vaga minne av någonting kan bero på att vi i själva verket aldrig ägnat saken i fråga någon egentlig uppmärksamhet. I den meningen spelar uppmärksamheten också en roll för vad och hur vi minns någonting.

Uppmärksamhetens etiska dimension

Eftersom det är omöjligt för oss att samtidigt ha ögonen överallt eller att i ett enda ögonkast se allting, liksom att vi inte heller hur länge som helst kan hålla kvar koncentrationen på en och

samma sak, finns det alltid någonting som går oss oförmärkt förbi. Och oberoende av vad vi riktar vår uppmärksamhet på eller vad som än väcker den, träder vissa saker i förgrunden medan andra förblir i bakgrunden och sålunda undgår vår uppmärksamhet. I den meningen är det inte ett misstag eller en underlåtenhet att vi inte samtidigt lägger märke till allting, vilket i själva verket skulle innebära att vi inte alls lade märke till någonting. Vi kan inte heller klandras för en bristande uppmärksamhet om vi inte varit i position att lägga märke till någonting, som till exempel om det varit för mörkt för att överhuvudtaget se någonting eller helt enkelt inte känner till uppgifter som är viktiga för förståelsen av situationen ifråga, medan det däremot finns utrymme för klander där inga oöverkomliga hinder föreligger. Frågan om vad som skall betraktas som ett sådant hinder är dock ofta en del av själva problemet, vars klarläggande försvåras av att uppmärksamhetsfältet inte har några på förhand givna gränser eller överhuvudtaget entydigt kan bestämmas. En annan svårighet består i accepterandet av att vi i ett eller annat avseende förbisett eller rent av varit blinda för att våra egna förgivettagna uppfattningar skymt eller förvrängt vår förståelse av själva situationen och dess krav.

Att uppmärksamheten inte bara har en funktionell sammanhangsbundenhet som till exempel i valet av och hanteringen av ett verktyg i ett bestämt syfte, utan också kan ha en relationell innebörd av en helt annan karaktär, framgår tydligt när vi tänker på vårt umgänge med varandra, som till exempel att besvara en hälsning eller ett leende, att vara vaket närvarande i ett samtal, att vaksamt följa med vad barnen gör på simstranden, att ge en hjälpsam hand, att göra ett sjukbesök eller att komma ihåg någons födelsedag, varigenom vi på olika sätt visar vårt intresse för eller omsorg om varandra. Här handlar det om en vaket mottaglig eller följsam gensvarsberedskap som beroende på situation och sammanhang också innefattar ett ansvarstagande. Härvid är det viktigt att komma ihåg att det oberoende av om vi själva blir medvetna om eller av andra klandras för en bristande uppmärksamhet, hänsyn eller underlåtenhet, allt efter sammanhang kan beskrivas på olika sätt som till exempel att vi varit tanklösa, ovarsamma, okänsliga, hänsynslösa eller rent av likgiltiga. Att sådana beskrivningar inte är neutrala, utan används som uttryck för kritik, innebär inte att beskrivningen för att vara meningsfulla måste kunna återföras på en uppfattning som vi alla är eniga om, utan visar istället att vi alltid handlar ur ett mer eller mindre bestämt perspektiv som uttrycker hur vi själva förhåller oss till den person, sak eller situation som är i fråga, vilket innebär att vi som enskilda individer är ställda inför en samvetsfråga som ingen annan kan axla i vårt ställe.

Jag har ovan fört fram tanken att en vaket rörlig uppmärksamhet består i en existentiellt konstitutiv och spontan gensvarsberedskap som går djupare i oss än vilja, val och

beslut, och sålunda att vi hela tiden på många olika och mer eller mindre påtagliga sätt berörs av varandra och världen omkring oss. Jag har också försökt lyfta fram att en i ett visst syfte riktad uppmärksamhet står i en dynamisk växelverkan med en spontan mottaglighet för sådant som oförmodat och osökt drar till sig vår uppmärksamhet, vilket innefattar beredskapen att också vara mottaglig för andras anvisningar eller varningar. Detta innebär med andra ord att vårt handlande inte enbart styrs av vår egen avsiktligt fokuserade uppmärksamhet, utan konstitutivt innefattar våra spontana gensvar på varandra och olika konkreta omständigheter. Man kunde härvid tala om uppmärksamhetens mottaglighetsdimension, som visar att en låsning vid den fokuserade uppmärksamheten och dess instrumentella roll, tenderar att isolera "objektet" från sitt sammanhang, men också att åsidosätta frågan om objektets egenart. Ett sådant förment neutralt betraktarperspektiv stympar synen på uppmärksamhetens roller på ett sätt som skymmer blicken dess dialogiskt relationella karaktär och härigenom dess etiska eller ansvarsmässiga dimension.

Jag berörde ovan att uppmärksamhetens gensvarskaraktär i vårt umgänge med varandra, vilket kanske tydligast framkommer just i samtalets möte ansikte mot ansikte, och vill här särskilt framhålla att växlingen mellan att turvist tala och lyssna, liksom att utbytet av blickar som vanligen växlar mellan en flyktigt återkommande ögonkontakt och att låta blicken glida förbi den andres ansikte mot någonting i omgivningen ingalunda är ett tecken på undvikande, och handlar inte heller om en växling mellan uppmärksamhet och ouppmärksamhet eller en övergång från ett förhållningssätt till ett annat. Det spontana och rörliga utbytet av blickar bör sålunda ses som ett uttryck för en ömsesidigt tillvänd uppmärksamhet, som får sin innebörd såväl av relationen mellan de samtalande, liksom situationen i fråga och vad samtalet gäller. Och även om vi under samtalets gång känsligt följer förändringar i den andres ansiktsuttryck liksom hans övriga gester och reaktioner, ser vi ändå sällan varandra rakt i ögonen, liksom det också är ovanligt att vi avkräver den andre att se oss rakt i ögonen eller själva blir uppmanade att göra det. I själva verket känner vi oss vanligen besvärade av att någon stirrar på oss, och undviker därför att väcka en sådan känsla hos den vi talar med. Nämnas kan också att ett så kallat pokeransikte genom sin minlöshet, inte bara gör oss ovissa utan också kan upplevas som opålitligt, avvisande eller rent av hotfullt, vilket visar att det varken finns neutrala ansiktsuttryck eller neutrala reaktioner i vårt umgänge med varandra.

Känsligheten för andras blickar visar sig i att vi vanligen – också i fall där vi ingenting har att dölja – känner obehag när vi märker att någon iakttagit oss utan att vi varit

medvetna om det. En jämförelse mellan att betrakta ett porträtt och att mötas ansikte mot ansikte kan hjälpa oss att få syn på vikten av ett uppmärksamt gensvar i vårt umgänge med varandra. Den avgörande skillnaden – hur stark illusionen än kan vara av att bli sedd – består i att porträttansiktet inte påverkas av vår granskande blick, vilket i ett levande möte ansikte mot ansikte vanligen skulle framstå som påträngande eller rent av fientligt av det enkla skälet att inget utbyte av blickar äger rum eftersom porträttets ögon inte är seende. Skillnaden framkommer också vid en jämförelse mellan att betrakta vår egen spegelbild och att betrakta en målning eller ett fotografi av oss själva. Att betrakta oss själva i en spegel berör oss inte på samma sätt som när vi konfronteras med ett porträtt av oss själva, av den anledningen att porträttet härrör från en annan människas blick. Det är både för litet och för mycket att säga att vi i spegelbilden “upptäcker” oss själva”: för litet i den meningen att det inte är någon överraskning att det är vårt eget ansikte vi ser, och för mycket i den meningen att vi inte heller kan sägas se oss själva på det sätt som andra människor gör det, eftersom vi inte möter en annan människas blick när vi betraktar spegelbilden utan vår egen. Sålunda är det inte fråga om ett utbyte av blickar som fallet är när vi möter någon annans blick. I den meningen fångar betraktande av oss själva i spegeln inte innebörden av att mötas ansikte mot ansikte med andra människor. I förbigående kan nämnas att när vi ler för oss själv så ser vi naturligtvis inte vårt eget leende, och i den meningen kan vi inte heller lära oss att igenkänna detta ansiktsuttryck hos andra utgående från vårt eget leende. Men detta innebär inte heller att vi lär oss att le genom att härma andras leenden – det handlar helt enkelt om ett spontant gensvar som får sin innebörd inom ramen för våra relationer till varandra. vår hjärnas sprattelgubbar och andra sidan ett rent tänkande

Våra reaktioner på varandra och de omständigheter som vi stöter på i den konkreta vardagen sträcker sig över ett brett och varierande register, vilket omfattar allt från olika former av aktiva gensvar till att vi förblir mer eller mindre passiva, ointresserade, eller rent av likgiltiga – olikartade reaktioner vilka visar hur vi uppfattar oss själva, våra medmänniskor och de situationer och sammanhang vi ställs inför. Även om såväl våra medmänniskor som tingen i vår omvärld hela tiden på olika och mer eller mindre påtagliga sätt påverkar oss, finns det en djupgående moralisk skillnad mellan våra reaktioner på andra människor (liksom andra levande varelser), och den påverkan som tingvärlden har på oss. I essän “Iliaden eller sången om styrkan” påminner Simone Weil om det grundläggande, men ändå förbisedda förhållandet att:

Människorna omkring oss har egenskapen att genom sin blotta närvaro hejda, dämpa ner, inverka på varje rörelse som vår kropp ämnar göra; möter vi en person på vägen väjer vi på ett annat sätt än för en vägskylt; man reser sig inte, går inte, sätter sig inte ner på samma sätt, när man är ensam i sitt rum, som när någon annan är där.

Här handlar det inte om en generell grad av uppmärksamhet, utan om en kvalitativ skillnad hos genvaret, som aktualiserar vikten av att beakta den etiska dimensionen som ett konstitutivt element i vår varseblivning, vilket innefattar den ofrånkomliga omständigheten att den mening vi som enskilda individer ser i det vi tänker, säger och gör, formas inom ramen för de möjligheter som den konkreta vardagliga livsvärldens komplexa helhet tillhandahåller. Detta ställer oss inför frågan om vår ansvarighet såväl beträffande vad vi riktar vår uppmärksamhet mot, som arten av vårt gensvar – inte minst då som en fråga om våra tillkortakommanden vad gäller uppfyllandet av de krav som vi i vår vardagliga livsföring ställs inför, liksom vad vi förbiser eller är blinda för.

Utan närmare närmar gå in på uppmärksamhetsbegreppet som intar en central roll i Weils tänkande, vill jag nämna hennes betoning av dess mottagliga dimension som i form av en inväntande tillvändhet som vill göra rättvisa åt egenarten hos den eller det som uppmärksamheten riktar sig mot. I *Väntan på Gud* skriver hon att förutsättningen för en sådan uppmärksamhet är att "tanken [bör] vara tom, liksom i väntan, icke sökande någonting, men redo att ta emot sitt objekt i dess nakna sanning, det objekt som skall tränga in i den". Det arbete på sig själv som detta kräver kallar hon avskapelse, vilket kunde beskrivas som en avmönstring av vår jagiska självupptagenhet, för att ge rum för en kärleksfull och ansvarstagande uppmärksamhet som öppnar vägen till ett möte som låter oss få syn på den andres egenart, liksom den gemensamma livsvärld som bär upp vårt språk och vår tillvaro. Det är skäl att påpeka att det hos Weil handlar om en passiv form av uppmärksamhet i vilken hon ser en skapande förmåga som inte är ouppmärksamhet utan om en vänta som går djupare i oss än vilja, val och beslut.

En stående svårighet eller utmaning i detta sammanhang att vårt vardagliga umgänge med varandra inte bara innefattar missförstånd, oenighet och intressekonflikter, utan också avund, förakt, hot, hat och våld. Detta kan få oss att försöka bortförklara eller rent av förneka det som våra förhållningssätt och reaktioner uppdragar om våra egna utgångspunkter, krav och motstridiga förväntningar, vilket särskilt tydligt gör sig gällande i förhållande till sådant som framstår som annorlunda eller främmande. Man kunde här tala om en dubbel blindhet i den meningen att blindheten för någonting inom oss själva samtidigt gör oss blinda

för andra, vilket inte bara kan medför ett främlingskap inför oss själva, utan också kan fjärma oss våra medmänniskor.

Tendensen att dra en förment skarp gräns mellan avsiktliga och oavsiktliga handlingar, liksom att betrakta oss som fullt ansvariga endast för våra avsiktliga handlingar, men däremot inte för handlingar som står utanför viljans kontroll, har bidragit till en ensidig och intellektualiserande betoning på den fokuserade uppmärksamheten och dess selektiva roll. Den dikotoma polariseringen mellan att vara uppmärksam och ouppmärksam går ofta hand i hand med en benägenhet att bortse från att också den fokuserade uppmärksamheten kan visa sig vara riktad åt fel håll, att vi kan stirra oss blinda på någon detalj, eller att vi inte tillfullo vidkänner att någon annan kan få oss att inse att det fanns mer att se i det vi hade för ögonen. Detta kräver först som sist ett vidkännande av allas vår benägenhet att hos ståndpunkter och uppfattningar som står i strid med våra egna, lokalisera bristerna till motparten istället för att överväga brister i det egna synsättet. Man kunde här tala om en gensvarets etik, vilket ställer oss inför uppgiften att i mötet med varandra ärligt fråga oss hur lång vi själva sträcker oss i vår förståelse, något som såväl innefattar en beredskap att ompröva våra förväntningar och krav, som modet att ärligt vidkänna våra missförstånd och begränsningar när de påtalas.

Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att de olika sätt på vilka vi intresserar oss för och berörs av varandra och livsvärldens brokiga mångfald av föränderliga företeelser, ständigt i olika avseenden – och ofta samtidigt – pockar på vår uppmärksamhet. I den meningen innebär sökandet efter en enhetlig funktion, en given hierarki mellan uppmärksamhetens olika former eller en på förhand given entydig gräns mellan vad som kan uppfattas som ett uppmärksam eller ouppmärksam beteende, inte bara en trivialisering av uppmärksamhetens olika roller i våra liv, utan förblindar oss med en metafysisk illusion. Och lika omöjligt som det är för katten att fånga sin egen svans, lika litet kan vi klarlägga uppmärksamhetens roller i våra liv genom att vid riktandet av vår uppmärksamhet på ett eller annat, samtidigt försöka rikta den inåt för att få syn på den egna uppmärksamheten.

Istället borde vi vända blicken mot varandra och det nätverk av relationer och verksamheter som bär upp den gemensamma livsvärldens vardag, och ta fasta på att uppmärksamhetens sammanhangsbundna och relationella karaktär också innefattar frågan om hur våra ställningstaganden och handlingar på olika sätt påverkar våra medmänniskors liv, och sålunda också frågan om vår ansvarighet inför varandra. Detta kräver att vi på allvar frågar oss hur vi förhåller oss till varandra och vad vi gör av våra omständigheter i den vardagliga livsföringen, och sålunda steg för steg fråga oss vart vi i själva verket är på väg. Som Lars

Hertzberg framhåller i essän "Om inlevelsens roll i filosofin och humaniora", måste vi härvid paradoxalt nog "hitta vägen tillbaka från reflektionen till det alldagliga, oreflekterade handlandet, och det är en svårare uppgift än man i första hand kunde tro." Som en existentiell samvetsfråga ställer detta oss nog så ofta inför kravet att vidkänna att det är vi själva som är vårt eget hinder i sökandet efter vad vi helhjärtat inför oss själva och andra kan stå för i våra liv. Svårigheten eller utmaningen består i att detta kräver såväl modet att ta till sig det mänskliga livet sådant som det möter oss, liksom tålamodet att låta uppgifterna från fall till fall själva visa vägen – något som vi lika litet som livet kan blir färdiga med.